

10 серпня високий ювілей відзначає Григорій Матвійович Сивокінь – літературознавець, літературний критик, головний науковий співробітник відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, член-кореспондент НАН України, член Спілки письменників України, голова наукової ради “Класична спадщина та сучасна література”, голова комітету з присудження премії ім. О. Білецького, член редакційної ради науково-теоретичного журналу “Слово і Час”.

Г. Сивокінь народився в селі Артемівка Полтавської області. 1955 р. закінчив Харківський університет ім. М. Горького, 1961 р. захистив кандидатську дисертацію “Давні українські поетики”, а 1983-го – докторську дисертацію “Взаємозумовленість поступального розвитку художньої літератури і читача”. 1962 р. обійняв посаду молодшого наукового співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, упродовж 1994–2002 рр. очолював відділ теорії літератури.

Починаючи з 1958 р., виступає як літературний критик, друкуючи статті про творчість Б. Харчука, О. Гончара, Г. Епіка, І. Волошина та ін. 1997 р. Г. Сивоконю присвоєно звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, а 2001 р. його нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня. Він – автор монографій “Давні українські поетики” (1960, 2001), “Художня література і читач” (1971), “Визначеність таланту” (1978), “Художній твір і літературний процес” (1986), “Динаміка новаторських шукань” (1980), “Одвічний діалог. Українська література та її читач від давнини до сьогодні” (1984), “Від аналізу до прогнозу” (1990), “У вимірах сприймання: Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій” (2006), а також збірників літературно-критичних нарисів і статей “Життєва переконливість героя” (1965), “Друге прочитання” (1972). Г. Сивокінь також автор і головний редактор колективних монографій “Нова епоха – новий герой” (1979), “Самототожність письменника” (1999).

Дорогий Григорію Матвійовичу!

Колектив редакції “Слово і Час”, редакційна рада, редкологія і всі співробітники Інституту літератури щиро вітають Вас із ювілеєм!

Нехай стають життям усі Ваші найкращі мрії і твориться завжди із буднів свято. Щоби бадьорість Ваша ніколи не згасала, серце не знало втоми і смутку, а душа – старості. Здоров'я й сили Вам на довгий і щасливий вік!

ІСТОРИЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ЗНАННЯ*

У статті окреслено коло проблем, що постали перед українським літературознавством, визначено теоретико-літературні домінанти на сучасному етапі.

Ключові слова: історія літератури, теорія, критика, національна література.

Hryhoriy Syvokin. Historical and national determinancy of literary theory

The article outlines the scope of problems posed before contemporary Ukrainian literary studies, and defines the theoretical dominants of the latter at the present stage of development.

Key words: literary history, theory, criticism, national literature.

Зважаючи на особливості сучасного етапу творення і сприймання української літератури, коли й внутрішні її “потуги”, й інакший характер міжнаціональної координації (де важить глибше усвідомлення своєї ідентичності, зокрема в плані національному) набирають виразно нового значення, зростає і роль теоретичної думки, яка всі ці процеси й тенденції так само ідентично трактувала би для підтримки плідного, пом’якшувала би помилки чи навіть умисні збочення в критиці, літературознавстві, а то й у художній практиці. Звичайно, поточній критиці тут належить чи не перша роль, та їй, критиці, украй необхідна й теоретична підтримка. Водночас і сама теорія потребує належного самоосмислення, аби бути певною в літературних обставинах, трохи чи не екстремальних, коли глянути на ці обставини – про сучасність ідеться – оком тверезим.

Справді, досить згадати слово “постмодернізм” у стосунку його до новітньої української літературно-художньої творчості, щоб теоретик літератури, подібно до славнозвісної (у Флобера, Толстого та ін.) військової кобили, котра почула звук труби, ставав у відповідну “стойку”, тобто реагував на неї як на проблему гранично актуальну, але й складну. Як його, той постмодернізм, у текстах розпізнати? Чи природний він у творчій практиці літератури, національно начебто не готовий до того? А тут ще й не одне лихо... Чого вартий хоча б фемінізм – як світоглядна претензія, як стиль, зрештою, як новий “ізм”, що для теоретика літератури – завжди новий біль голови, нова клопота.

Із цими “ізмами” в історії літератури як світової, так і національної клопотів теоретикам вистачає, навіть коли йдеться про такі “ізми”, як класицизм, відомий своєю канонічністю та регламентованістю. Виявляється, загалом неважко встановити, наприклад, відмінність між класицизмом французьким і російським, але часом постає як проблема саме теоретична естетико-гносеологічна сутність цього “ізму”, і, пише російський фахівець, “постановка питання про класицизм має бути перевірена на сукупності літературного руху епохи і лише тоді з гіпотези – коли набуває необхідної доказовості – може перетворитися на теорію, тобто теоретично розкрити дійсні художні принципи російського класицизму” [6, 25].

* Стаття надрукована в Наукових записках Кіровоградського педуніверситету, 2003, вип. 50, с. 366–372.

До питання про “ізми” в теоретичному їхньому розумінні ще доведеться повернутися, але класицизм і сучасний постмодернізм наводять на думку про єдність теорії літератури з її історією, зрештою, про безглуздість усяких теоретичних побудов поза конкретикою творчості, отже, поза історичним досвідом літератури, котрий, звичайно, може бути й інтернаціональним, однак найперше таки національний. Тим-то сам собою постає висновок про національну специфіку цього досвіду, відтак – про підставовість теоретичних пошуків та узагальнень в аспекті національного.

Утім висновок цей належить до елементарних, бо коли, наприклад, беремо до рук фундаментальну монографію “Национальное своеобразие русской литературы” Б. Бурсова (Ленінград, 1967, вид. 2-е) чи книжку С. Андрусів “Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.” (Тернопіль, Львів. – 2000), одразу пізнаємо теоретичний потенціал цих праць і теоретичні постулати стосовно національної специфіки даної національної літератури, реалізовані з більшою чи меншою виразністю в історичному перебігові їхнього своєрідного розвитку.

Отож цілком закономірно в дослівному розумінні підручковим стає твердження автора одного з найсвіжіших підручників із теорії літератури В. Халізева, за яким “теорія літератури покликана узагальнювати зроблене в галузі історії літератури, а водночас – стимулювати й спрямовувати конкретні літературознавчі дослідження, давати їм пізнавальну перспективу.

Стосовно історії літератури вона – дисципліна допоміжна. Водночас теорія літератури наділена самостійною й унікальною гуманітарною значущістю. Її правомірно зарахувати до **фундаментальних** наукових дисциплін. Сфера теорії літератури – максимально широкі узагальнення, які проливають світло на сутність художньої літератури” [7, 8].

В озвученій цитаті між рядками зринають питання, які самі собою потребують теоретичної ясності. З одного боку, теорія узагальнює історичні уроки літератури й тут її роль допоміжна (бо, певне ж, вона конкретно-історична й національно локалізована), з другого боку, ідеться про “максимально широкі узагальнення”, присутні у світовому, міжнаціональному й трансчасовому, трансепохальному вимірі. Тобто є теорія і теорія. Одна обертається в царині історичного побутування даної літератури, плануючи нове, т. зв. академічне її написання й видання. Інша, справді, до історично-конкретного досвіду національної літератури, так би мовити, байдужа, бо оперує поняттями універсальними, чинними в будь-якій з літератур, як-от: жанр, композиція твору, метафора, віршова ритміка та ін.

Обачний теоретик з охотою звертається до понять універсальних, тим-то в реєстрах “дисертацій на здобуття”, принаймні в Україні, виразно домінують звичні формулювання про стильові чи жанрові особливості, композицію чи образну специфіку. На поверховий погляд, вони національно індиферентні, хоча, як виявляється, навіть віршова ритміка практично національною літературою заангажована, ясна річ, імовірно підсвідомо, ніж умисне. Якщо, наприклад, пригадати статтю В. Жирмунського “О национальных формах ямбического стиха” (1968), то, не без певного подивування доказовістю тверджень дослідника, мусимо переконатися в одмінах ямбів російських і німецьких, бо це насамперед пов’язано з “фонетичними властивостями відповідного мовного матеріалу”. І не тільки про ямби. “Ритмічна структура так званого суто силабічного вірша – французького, італійського, польського і т. д. – також виявляє істотні національні відмінності” [2, 375].

У колі мовних проблем національної літературної творчості ціла низка об’єктів, котрі потребують теоретичного осмислення, і та ж таки віршова ритміка, відчутно

залежна від специфіки мови, – лише один із таких об'єктів. Адже “можна сказати, що єдина національна літературна мова становить класичну форму існування національної літературної системи. Водночас історія всесвітньої літератури відзначає і багато інших форм зв'язків національної літератури” [5, 249]. До того ж вони, ці зв'язки, “можуть розглядатися як історично зумовлені варіанти” згаданої класичної форми. Чи не найвиразніше посвідчує саме історизм теорії проблеми те, що мова літератури національної узалежнена обставинами часу й місця творення. Печальний приклад української літератури, котра волею історії перебувала на маргінесі Російської, а з тим радянської імперії, посвідчує болісні вияви боротьби за виживання, змагальності з мовою “старшого брата” за належний авторитет свого письменства, за читача і т. ін. Глибше розуміння і трактування проблеми знайдемо, наприклад, у праці американського україніста Гр. Грабовича “Українсько-російські літературні взаємини в ХІХ ст.” (у кн.: Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997). Він наголошує, що “право на існування” літератури мовою “меншого брата” – складна, комплексна проблема, де саме мовний аспект чи не визначальний. “Той факт, – пише дослідник, – що до середини ХІХ ст. і пізніше, по суті, всі українські письменники (тобто Наддніпрянської України) писали також по-російському, свідчить про те, що тодішнє розмежування української і російської як двох окремих, очевидно, **національних** літератур, потребує переосмислення... По суті, траплялися тут (в осмислення факту. – Г. С.) навіть спроби дослідити “глибинні структури”, тобто відмінності в сутнісній природі, “національному профілі”, будові й функції двох літератур, але були вони переважно несистематичні, й метафоричність здебільшого брала верх над аналітичним судженням” [1, 201]. Зрозуміла річ, у комплекс цього “переосмислення” має ввійти й проблема мовної ідентичності письменника і ним твореного. Проблема великою мірою теоретична, саме національно специфічна.

Узяти хоча б такий класичний її випадок, як Микола Гоголь, суперечки про національну приналежність якого стають перманентними: від Євгена Маланюка з його статтею ще 1935 р. “Гоголь – Гоґоль” починаючи і аж дотепер (див., наприклад, круглий стіл “Микола Гоголь у розвідках українських та російських дослідників” на V Міжнародному конгресі україністів, Чернівці, 2002 р.). Утім за радянських часів випадки дво-, а то й тримовної творчості письменників стали чи не звичним явищем (Ч. Айтматов, В. Биков та ін.), загостривши й без того нелегку проблему національного в мовному вираженні художнього твору. На що теоретик реагує адекватно, зауваживши, що “єдина національна літературна мова є класичною формою існування національної літературної системи”, але... бувають випадки: “Бувають випадки більш складні. Звернення до іншої мови трапляються іноді в літературах, що мають велику класичну традицію (усну чи письмову) національною мовою, але розвиваються як літератури нового часу в умовах іноземного гніту (наприклад, деякі літератури Індії й Африки). У силу особливих умов тієї чи іншої країни мова колонізаторів діяла в певних її колах іноді протягом тривалого часу, зберігши певні комунікативні функції і після звільнення цих народів. У частини письменників та поетів вона використовується і як мова літературної творчості (англомовні письменники Індії; англо-, франко- й португаломовні письменники ряду африканських країн). Європейськими мовами пишуть іноді літератори, котрі ведуть активну боротьбу за розвиток національної культури та національних мов. Наскільки виявиться така ситуація, покаже історія” [5, 249].

Неважко екстраполювати ці спостереження на українську літературу, вважай, двох століть і на короткий проміжок часу Незалежності, аби відзначити його,

спостереження, актуальність, відтак і теоретичну змістовність. Мовний аспект у проблемі національної детермінованості теоретико-літературного знання, мабуть, найвиразніше акцентує потребу дослідження не тільки цього аспекту (хоча його можна сміливо зарахувати до корінних), а й інших теоретичних складових національної специфіки літератури.

Звичайно, вони присутні в класичному складі теорії літератури, і це потвердить кожен, навіть пропедевтичний підручник із предмета. Погляньмо на “Теорію літератури: Навчально-методичний комплекс для студентів філологічного факультету” Григорія Клочека й Наталії Осташко (вид. 2-ге, доповн. – Кіровоград, 2002), що відбиває зміст авторської програми академіка ВШ України Г. Клочека й може розглядатися як концепційно значна. Ясна річ, комплекс загалом відповідає обсягові необхідних для студента знань і, за уважного прочитання, посвідчує зв’язок їх з українським національним досвідом і доробком у галузі художньої і теоретико-літературної творчості. Автори дуже уважні до цього досвіду й доробку і в кожному розділі, а то й підрозділі подають належні орієнтири для студентів, аби вони враховували й українську історико-літературну й теоретичну практику у складі світової, як-от: “Наукова спадщина І. Франка як один з найвищих і найбільш повних (підсумкових) виявів європейських теоретико-літературних надбань ХІХ ст. Внесок І. Франка у розробку проблем специфіки художньої літератури, її призначення як виду мистецтва, в теоретичне осмислення реалізму, в осягнення закономірностей розвитку літератури. Теоретична та практична розробка І. Франком різних методів аналізу літератури, і насамперед порівняльно-історичного та психологічного. Трактат “Із секретів поетичної творчості” як зразок поєднання наукових здобутків психології, поезики та авторських самоспостережень митця” [3, 9].

Зрештою, тут немає особливої новизни, адже історико-літературне знання так чи так ґрунтується на певній теоретичній підоснові, має свій теоретичний зміст, і справа лише в наставленні дослідника, у намірах його видобути “з історії – теорію”. Зрозуміло, що в наведеній з “комплексу” “Теорії літератури” Г. Клочека й Н. Осташко цитації про І. Франка акцентується його внесок у теоретичне розуміння літературно-художньої творчості, що становить інтерес для дослідника національної специфіки теоретико-літературного знання. Так само, наприклад, як теоретичним стрижнем пронизана відома праця російських дослідників Є. Купреянової та Г. Макогоненка про національну специфіку російської літератури Давньої Русі (в авторів цих вона, звичайно, не Київська Русь, і належить її література до російської), де розглядаються історія російського класицизму, романтизму й реалізму шляхом виокремлення їхніх теоретичних основ, ідейно-естетичних тенденцій. У передмові до своєї праці автори пишуть про серйозну потребу вивчення типології явищ національних літератур, яке дасть ключ до пізнання їх саме як національних.

“Можливості типологічного методу, як і кожного іншого, далеко не безмежні. Коло питань, пов’язаних із соціальною зумовленістю динаміки історико-літературного розвитку в цілому, національних літератур і художніх напрямків зокрема, – потребує іншого методу, суто історичного. Недарма зараз наша наука так гостро відчуває необхідність поєднання типологічного дослідження з історичним” [4, 4].

Виписки цієї можна було б і не робити, коли б вона не відтіняла різниці між типологією явищ даної літератури й історичним поглядом на їхню динаміку, хай і під теоретичним кутом зору. Друге – компетенція переважно історика, перше – саме теоретика, здатного розгледіти в поступі літератури її “внутрішні” теоретичні проблеми, зокрема проблеми національно детерміновані.

Майбутній історик української літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст., без сумніву, відзначить практично-творчі й теоретичні боріння навколо концепції модерної, точніше – постмодерної, нової творчості у згодах її з вимогами європейськості, глобалізації та мультикультуризму. На рівні фактів і явищ, цим зумовлених, на тлі відмови від “цінностей” соцреалізму й активного прийняття якщо не цінностей, то бодай інформації про те, що відбувається поза межами нашого недавнього поля зору, не без впливу літературних здобутків діаспори, а особливо повернення замовчуваних у часи тоталітаризму імен, фактів і явищ репресованої літератури – на цьому рівні, безперечно, навіть іманентно постають і якоюсь мірою розв’язуються теоретико-методологічні проблеми, які той майбутній історик зафіксує, прирощуючи так і теоретичні знання. Але він, ясна річ, буде істориком, тоді як “чистий” теоретик у ситуації сьогодення опиняється перед необхідністю розпізнавати ці проблеми в живому національному літературному процесі, ставити відповідні питання й по можливості давати на них відповіді.

Так, чи не найскладнішим із них може виявитися наше літературне входження в Європу (“...В цивилизацию вползаем задом / С почти что человеческим лицом”, – писав Євг. Євтушенко про аналогічну проблему російської літератури), отже, прийняття (чи неприйняття?) параметрів постмодерності. А питання суголосної вимогам часу мови? А смак – читацький смак, художній смак, а критичні критерії?

По-своєму тиск теорії відчуває й історик літератури, що вже оприлюднилося в обговореннях концепції нової академічної історії української літератури, написання якої триває в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Періодизація, перервність – неперервність українського історико-літературного процесу, реальність таких явищ, як літературне покоління, школа (Нью-Йоркська, Празька, а тапер Київська)... Та ж література діаспори: друга українська література, бо дуже “інша”? повноправна в материковому літературному процесі? Аж до питань дрібніших, але теоретично дражливих: Т. Шевченко – міфотворець?

В усякому разі, без особливих доказів зрозуміла історична й національна специфіка теоретико-літературного знання. Лишається тільки, узявши це положення до тями, розвивати й розумно нарощувати теоретичні спостереження в цьому напрямку, посилено допомагаючи українській літературі в її самоусвідомленні на дуже важкому й так само відповідальному етапі її нового становлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997.
2. *Жирмундский В.* Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977.
3. *Клочек Г., Осташко Н.* Теория литературы: Навчально-методичний комплекс для студентів філологічного факультету. – Кіровоград, 2000. – 39 с.
4. *Купфрянова Е., Макогоненко Г.* Национальное своеобразие русской литературы: Очерки и характеристики. – Ленинград, 1976.
5. *Неупокоева И.* История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – М.: Наука, 1976.
6. *Серман И.* Русский классицизм. Поэзия. Драма. Сатира. – Ленинград: Наука, 1973.
7. *Хализев В.* Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1999.

Отримано 21 липня 2011 р.

м. Київ

